

Балашенко Інна Валеріївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

УДК 101 + 81 + 316.35.023.6

ПРОБЛЕМИ ФІЛОСОФСЬКОГО ОСМИСЛЕННЯ МОВИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті аналізується специфіка філософського осмислення мови. Проаналізовано розвиток мови та її вплив на сучасне українське суспільство.

Ключові слова: мова, сучасне українське суспільство, екзистенційні засади мови, феномен мови, мовна політика, науково-технічна революція

ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФСКОГО ОСМЫСЛЕНИЯ ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье анализируется специфика философского осмысления языка в современном украинском обществе. Проанализировано развитие языка и его влияние на современное украинское общество

Ключевые слова: язык, современное украинское общество, экзистенциальные основания языка, феномен языка, языковая политика, научно-техническая революция

PROBLEMS OF PHILOSOPHICAL UNDERSTANDING OF THE LANGUAGE IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY

The article analyses the specificity of philosophical understanding of the language in the modern Ukrainian society. We have analyzed the development of the language and its influence on modern Ukrainian society.

Key words: language, modern Ukrainian society, existential foundations of language, the phenomenon of language, language policy, scientific-technical revolution

Актуальність дослідження феномена мови в сучасному українському суспільстві обумовлена тими трансформаційними процесами, які бурхливо виявляють свою неоднозначність у соціокультурному просторі нашої держави. Тому добре володіння словом, мовою і вміння (насамперед бажання) користуватися ними для гармонізації стосунків між соціальними та культурними структурами всередині країни і в усьому світі, домагатися консенсусу в усіх аспектах взаємодії на благо життя вільних людей у вільному світі набуває ознак першочерговості, тобто передусім потребує соціально-філософського аналізу.

Аналіз цієї проблеми має не лише науковий характер, але й конкретно практичний, оскільки за таких умов зміцнюються зусилля і чіткіше окреслюються перспективи позитивної стратегії людства у боротьбі проти міжнародного тероризму, організованої злочинності, бездуховності.

Філософське осягнення мовного життя суспільства загалом та кожної особистості зокрема у наш час стає особливо важливим з огляду на потреби зміцнення державного суверенітету та забезпечення оптимальних можливостей для гуманістичних перспектив цивілізаційного поступу. Утвердження і подальший розвиток суверенної України неможливі без активізації теоретичних досліджень та аналізу практичних досягнень у контексті бажання нашого народу приєднатися до провідної світової спільноти.

Життя суспільства у своїй предметності невіддільне від мовного та мовленнєвого процесу, в якому фіксуються нові аспекти соціокультурної буттєвості, доповнюючи одержану від попередніх поколінь спадщину здобутками нового знання аспектів картини світу. У мові зберігаються сліди всіх змін і новацій, що постають у складній життєдіяльності суспільства, але вони актуалізуються лише через екзистенційність особистості, яка своєю живою синергією вибудовує комунікативне спілкування, яке все частіше стає віртуальним.

Суспільна практика як єдність матеріальних і духовних чинників значною мірою базується на мові та мовленні – органічних компонентах історичного розвою людства. Мова – це не просто сума наявних слів, якими послуговується народ, не просто сукупність знаків та символів, котрі відображають рівень освоєння природи та висоти духовного зростання; мова – це єдиний цілісний живий організм.

Зазвичай, мову характеризують: 1) як «певний клас знакових систем»; 2) як конкретно існуючу знакову систему, «що використовується в певному соціумі, в певний час і на певній території» [1, с. 8]. Але, на наш погляд, це не враховує сутність впливу мови на суспільство. Тому точнішим є розуміння мови, яким користуються соціологи та соціальні філософи. Вони розглядають мову як систему знаків, що служить «засобом людського спілкування, розумової діяльності, засобом вираження самосвідомості особистості, засобом передачі від покоління до покоління та зберігання інформації» [2, с. 432].

Водночас мова – це практична свідомість. Людське існування неможливе без мови, мовлення, слова, адже специфічним атрибутом суспільства є спілкування за допомогою створених у процесі соціальної практики засобів. Одержана від природи і перероблена людиною інформація не буває безадресною, вона завжди на когось розрахована, комусь надсилається, хоча може бути і не затребувана, не одержана вчасно. Це залежить від багатьох чинників функціонування суспільства.

Проблемам мови присвячено чималий обсяг теоретичного набутку світової та вітчизняної соціально-філософської думки, багато зроблено культурологами, етнологами, мовознавцями (зокрема фахівцями соціолінгвістики), але феномен мови в сучасному бутті українського суспільства розглянутий вкрай недостатньо. Дослідження переважно стосуються генези мови, логіки та історичної зумовленості, об'єктивних чинників її функціонування; натомість поза увагою залишається її суб'єктивно-екзистенційний аспект, трансцендентальна сутність та наповненість.

Складні соціально-політичні процеси в сучасній Україні повною мірою відображені в мові, яка чутливо реагувала на об'єктивну реальність і суб'єктивну специфіку учасників матеріальних і духовних баталій, хоч не завжди мала можливість долати переслідування та репресії. Залежно від сфери дії чи соціального статусу суб'єктів активізувалися різні словесні види і жанри; особливо драматичними були ситуації використання владними структурами мови для маніпулювання свідомістю широких верств населення. Аналіз тих процесів дає змогу пропонувати методи уникнення подібних ганебних явищ у майбутньому суверенної України.

Для суверенної України особливу актуальність становить осмислення духовного життя народу, його здатності розробляти стратегію подальшої прогресивної діяльності із залученням усіх позитивних сил і можливостей. У цьому виняткова роль належить феномену мови, її специфіці в екзистенційній буттєвості особистості, її цінності в комунікаційній взаємодії складної соціокультурної цілісності. Мовна особистість сучасника може бути повноцінно репрезентована лише в тому випадку, коли держава захищає проголошені Конституцією України інтереси громадян.

Феномен мови на рівні соціуму та на рівні особистості характеризується по-різному. Для розуміння цього неприпустимий принцип кумулятивності. Індивід репрезентує мову в контексті слова як соціальний (суспільний) набуток через власну душу, де визначальними є екзистенційні засади за наявності відповідного рівня свободи в суспільстві; індивід здатний виокремити слово в його формі, надати йому нового змісту (або прийняти зміст, запропонований попередньою суспільною практикою). Але для цього потрібна спроможність і готовність суб'єкта робити вибір – вибір слова, вчинку, дії, тобто соціальна зрілість, яка не приходить сама, а може постати лише як наслідок цілеспрямованого конструювання суб'єктом себе самого. Усвідомлення цього набуло особливої актуальності в сучасних українських реаліях.

Наше дослідження спрямоване на розв'язання методологічної й теоретичної проблеми функціонування мови в різноманітних процесах.

Унікальність проблеми полягає в тому, що дослідження обраної теми можливе лише з урахуванням її розташування на перетині багатьох наук, які відображують реалії соціокультурного буття. Специфіка полягає передовсім у тому, що треба досліджувати не просто мову в її буттєвості, з одного боку, і не лише різноманітне життя українського суспільства – з іншого, а саме їхній комплексний вияв, сукупність, цілісність. А філософський напрямок дослідження лише сприяє цьому.

Наша філософська спадщина багата славними іменами, що гідно представлені у світовому науковому товаристві. Це школи академіка П. В. Копніна, академіка В. І. Шинкарука, учнів і соратників останнього – академіка НАН України М. В. Поповича, академіка А. І. Кавалерова, академіка АПН України В. П. Андрущенко, члена-кореспондента НАН України, Заслуженого діяча науки і техніки України М. І. Михальченка, професора Є. Р. Борінштейна та інших.

Світова філософська думка багато зробила для вивчення процесу суспільного розвитку, для з'ясування виникнення держави та її генези – від Платона і Аристотеля через Г. Гроція, Т. Гоббса, Ж-Ж. Руссо, О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса, М. Вебера, П. Сорокіна та інших видатних діячів до новітніх концепцій інституційної і позаінституційної свідомості та діяльності тощо. У функціонуванні держави та її структури значна роль належить символам, природа яких неоднозначна, іноді навіть тлумачиться

суперечливо. Як данина духовно-практичній традиції, символ зберігає свою значущість, але в даному дослідженні нас цікавлять не символічні абстракції, а матеріалізовані уявлення символічних взаємопов'язань. Проблеми символу досліджували Е. Кассіер, Л. Вітгенштайн, М. К. Мамардашвілі, К. І. Юнг, О. Шпенглер, М. Еліаде, З. Фройд, П. О. Флоренський, С. Булгаков, Ю. М. Лотман, О. Ф. Лосєв, Л. П. Карсавін, І. Франко, М. В. Попович, В. С. Горський, А. К. Бичко, В. Л. Храмова, В. І. Шинкарук та інші.

На наш погляд, перш за все необхідно з'ясувати деякі символічні форми, в яких відбувається актуалізоване осягнення духовного життя суспільства (передовсім культура, ідеологія та психологія, мораль, релігія, мистецтво), і символ як такий; специфіку феноменолого-герменевтичної явленості мови в її теоретичній та праксеологічній сферах, коли вона функціонує водночас як складник мовної тотальності та унікальний вияв суб'єктивної представленості індивіда. Тут у складній взаємодії постають загальне та одиничне, частина і ціле, об'єктивне і суб'єктивне.

Творчий доробок видатних філософів, лінгвістів, психологів, культурологів, релігієзнавців у світовій та національній спадщині становить невичерпну скарбницю для аналізу теми дослідження. Серед вітчизняних імен це передовсім П. Могила, Г. Сковорода, П. Куліш, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, В. Липинський, М. Шлемкевич, Д. Чижевський, Я. Ярема. Багатоголосся світоглядних рефлексій минулого у сучасному освоєнні можливе через зацікавлене всебічне проникнення до творчої лабораторії попередників, породжує великий спектр неординарних концепцій, гіпотез, теоретичних систем. Їхнім підмурівком постають як давні традиції, так і новації, породжені не лише історичними обставинами, але й актуальністю сьогодення. Для України як європейської держави перспектива розвитку пролягає, зокрема, через утвердження її світової самоцінності як цивілізації з давніми гуманістичними традиціями та значним теоретико-матеріальним спадком.

Сучасна людська спільнота має величезний скарб, одержаний від попередніх поколінь, у якому досліджено історичну генезу та онтолого-гносеологічну явленість слова зокрема і мови загалом. З аналізу того спадку випливає, що саме мові належить неоціненна роль у формуванні людського суспільства та його цивілізаційному поступі. Але тотальність мови реалізується через вербальну залученість.

Дослідження теоретичної сутності й практичної явленості феномена мови характеризується комплексністю і потребує аналізу та розв'язання проблем не лише філософських, але й соціальних, культурологічних, історичних, етико-естетичних, релігійних, педагогічних. Воно базується переважно на загальноновизнаних у науці методологічних принципах, причому методологічний принцип тлумачиться як основна ідея, що визначає сутність теорії, в якій відбивається системна, сукупна дія об'єктивних законів розвитку природи, суспільства, мислення. Для реалізації поставленої мети необхідна інтеграція різноманітних форм і напрямків філософського та інших галузей знання.

В контексті сучасної епохи виявляються ускладнення умов людського буття в тому відношенні, що життя людини стає більш інтенсивним, напруженим і динамічним. Особливе місце в ньому займають процеси спілкування, з якими тісно пов'язані численні проблеми життя сучасного суспільства та окремої людини. Саме тому в сучасній філософії різко зросло значення проблем свідомості, мови, розуміння тексту і, зрештою, людського взаєморозуміння. Відповідно, особлива увага приділяється таким напрямкам, як філософія мови, герменевтика, феноменологія.

Мова здавна привертала увагу філософів. Але лише у XIX ст. склалося філософське уявлення про мову, що стало класичним. Цьому сприяла науково-технічна революція. Це уявлення стало відправною точкою й основою для осмислення мови науковцями сьогодення.

З позицій класичних уявлень мові відводиться надзвичайно важлива роль у житті людини й суспільства. Мова є винятковим надбанням людини як істоти розумної, тому говорити про мову тварин можна лише метафорично. Вона тісно пов'язана з мисленням людини, зі здатністю до абстрагування, окремих якостей і розгляду їх незалежно від предмета та його особливостей. Тільки завдяки мові людина здатна формулювати абстрактні поняття, а саме вони є найважливішим інструментом пізнання та мислення.

Крім того, мова є необхідною умовою та засобом соціалізації індивіда, а без соціалізації, тобто без спільної життєдіяльності з іншими людьми, без засвоєння соціальних норм, правил, культури, без освоєння досягнень багатьох поколінь, людина немислима як людина.

Навряд чи оцінка ролі та значення мови сучасним суспільством може бути охарактеризована як песимістична. Швидше це реалістичний оптимізм. Хоча сучасні події в Україні показали і небезпечну специфіку впливу мовних питань на суспільство. Справа не тільки в тому, що люди часом виявляють невміння користуватися мовою і від цього страждають, а в тому, що за самою своєю природою мова

схильна до різної оцінки ситуації, що частково створює небезпеку в поведінці людини.

Суперечливість чинників, які впливають на духовну ситуацію в українському суспільстві сьогодні сприяє тому, що засвоєння мови та збільшення різноманітності словникового запасу можуть і не супроводжуватись підвищенням рівня мислення. Часом мова засвоюється, але не впливає або майже не впливає на розвиток мислення. У теперішній час легко зустріти людей, які розмовляють цілком «висококультурною» мовою, активно використовують безліч різноманітних слів, за якими насправді криється лише убогість думки або, того гірше, негативні делінквентні цінності, пропозиції. Людина здатна користуватися мовою, яка не стала частиною його життєвого світу.

Поняття «життєвий світ» було введено німецьким філософом Е. Гуссерлем. Під ним розуміють ту сферу буття, яку суб'єкт вважає «своєю», у рамках якої він відчуває себе необмеженим, де все видається йому з'ясованим і близьким [3]. За межами життєвого світу залишається багато того, що є відомим, але залишилося «не своїм», зберегло елемент відчуженості, знання про що може бути достатнім, але не відчувається як «своє». Тому загальний об'єм мови будь-якого суб'єкта розпадається на дві частини. Одна частина належить життєвому світу, інша – залишається за його межами. Перша відчувається як «своя», друга ж, володіння якою може часом досягати певного рівня віртуозності, все одно не відчувається цілком «своєю».

Особливості сучасного світу такі, що частина, яка знаходиться за межами життєвого світу, суттєво зросла. Людина не встигає засвоювати потоки суперечливої інформації, що обрушується на неї, робити цю інформацію «своєю». При цьому вона нерідко непогано засвоює мову, якою інформація робиться для неї доступною. Таким чином, можна зробити висновок, що об'єм мови завжди трохи більший за об'єм мислення як процесу, що є власним, безпосереднім і живим надбанням суб'єкта.

Сьогодні для українського суспільства особливо гостро постають питання про свободу людини, а також про принципову можливість взаєморозуміння людей, що належать до культур з різним складом мови. Значна частина суспільства, під шаленим тиском Російської Федерації, несподівано поставила під сумнів свободу людської індивідуальності, з одного боку, а з іншого – своїми діями загрожує підірвати тезу про єдність людського роду.

На наш погляд, це питання вирішити можливо протягом значного часу за допомогою соціалізації, орієнтованій на загальнолюдські цінності. Суспільство, таким чином, «входить у людину» за допомогою деякої стандартизації цінностей, а, слідом, і стандартизації мови. Особливий трагізм ситуації полягає в тому, що вплив масової мови є тотальним, всеохоплюючим всі сфери життєдіяльності людини. Тому навіть свій протест проти різних аспектів існуючого порядку людина вимушена висловлювати тією ж масовою мовою.

Є два шляхи виходу з цієї ситуації. Один визначено такими відомими філософами, як Б. Рассел, Д. Мур, А. Уайтхед, М. Шлік та інші. Він направлений на реформування мови, максимально виключивши з неї логічні невідповідності та двозначності. Звичайно, йдеться не про реформування живої розмовної або літературної мови, не про те, щоб наказувати всім людям користуватися не тією мовою, до якої вони звикли. Мається на увазі те, що тільки недвозначна, несуперечлива мова придатна для постановки та розв'язання наукових проблем. Логічний аналіз мови передбачає, зокрема, виявлення прихованих у мові суперечливих понять. Але як бути з різним культурним рівнем, різними цінностями значної кількості особистостей?

На наш погляд, більш логічним та діючим є другий шлях, який був запропонований представниками лінгвістичної філософії. Він передбачає не реформування мови, а ретельний аналіз практичного її вживання з тим, щоб усувати з мови непорозуміння, які виникають внаслідок неправильного її використання. Цей шлях надає можливість користування цінностями для корегування своєї поведінки.

Представниками цього напрямку є Л. Вітгенштейн, М. Гайдеггер та інші. Від самого початку Л. Вітгенштейн вважає досягнення ясності при користуванні мовою [4]. Особливою заслугою Л. Вітгенштейна, як нам здається, є те, що він виявив у мові органічно властиву їй здатність бути знаряддям людської нещирості й навіть провокувати людину на нещирість.

Якщо спробувати гранично резюмувати зміни, що відбуваються в сучасному суспільстві у філософському трактуванні мови, то зробити це можна з урахуванням тріади, у рамках якої в філософії прийнято розглядати мову: «свідомість – мова – суспільство». Філософська еволюція сучасності все наполегливіше демонструє, що віра в могутність науково-технічних засобів буття все більше поступається місцем вірі в могутність та значимість мови. При тому, що торжество науки й техніки є незаперечним, у філософії зростає переконаність, що науково-технічний прогрес породжує проблеми настільки специфічні та складні, що їх принципово неможливо розв'язати засобами тільки науково-

технічного прогресу. Вони вимагають якісно нових підходів, нових поглядів, що лежать за межами науково-технічного способу мислення. Пошук підходів, адекватних ситуацій багато в чому визначає мотиви звертання філософів до аналізу мови. Тому філософське осмислення мови розглядається не тільки як відносно самостійна задача, але й у широкому контексті, в тому числі й у рамках тих явищ, які раніше вважалися вельми віддаленими від мовної проблематики.

Тому в сучасному суспільстві є розуміння, що жодна фундаментальна проблема людського буття не може бути ні поставлена, ні вирішена без пильної уваги до мови.

Вкрай важливим у даному сенсі постає мовна реальність, яка значною мірою залежить від стану суспільства (рівень освіти, структура суспільства, розвиненість закладів культури, розвиток науки, техніки, демографічні процеси тощо). Цілеспрямовані заходи держави стосовно мови називають мовною політикою. На жаль мовну політику української держави навряд чи можна назвати не те, щоб ідеальною, але й добре спланованою.

Останнім часом виникла гостра потреба в особистостях, які вміють самостійно мислити, переконувати живим словом, спонукати до дій. Без активної участі молоді, її щирої зацікавленості в успішному вирішенні проблем мовної освіти майбутніх громадян України всі зусилля фахівців залишаться марними.

Загальна ситуація погіршується у зв'язку з тим, що теле- й радіопростір заповнили бездарна й антивиховна продукція, антиморальна реклама, непрофесійні журналістські репортажі, що культивують відверту зневагу до української мови і зводять нанівець усі зусилля словесників щодо унормування мовлення студентів, калічать культуру спілкування дорослих слухачів.

За твердженням науковців, в епоху електронної пошти, голосових поштових відправлень ділові люди поступово втрачають навички грамотного писемного мовлення. Не додає оптимізму і той факт, що згадані тенденції набули міжнародного характеру.

Усе сказане вище потребує негайного втручання, результатом якого має стати прийняття повноцінного Закону про мову, неухильне додержання десятої статті Конституції України, оптимізації мережі й чисельності наукових установ, відповідальних за стан мовознавчої науки і мовної освіти, чітке визначення їх функцій, повноважень і міри відповідальності, налагодження й фінансово-матеріального забезпечення чіткої результативної роботи.

Українська еліта повинна сприяти розбудові й розвитку молоді української держави або вона перестане бути елітою. А підготувати молодь до виконання такої важливої місії повинна вища школа. Досягти цього нинішня школа може за умов підвищення рівня навчання мови, особистості та суспільства.

Підсумовуючи викладене вище, зазначимо, що питання формування мовленнєвої культури потребує розв'язання нагальних проблем державної мовної політики в усіх сферах суспільного життя України, координації зусиль провідних фахівців різних галузей і зокрема філософів, культурологів, соціологів, мовознавців і педагогів, розробки і впровадження нових сучасних технологій навчання, які забезпечуватимуть ефективний мовний і мовленнєвий розвиток молоді. А системний підхід у контексті філософського розуміння мови є дуже корисним, тому що допомагає розробити стратегію формування та розвитку мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бацевич Ф. С. Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень / Ф. С. Бацевич. – К.: ВЦ «Академія», 2011. – 240 с.
2. Социологический энциклопедический словарь / [ред.-координатор Г. В. Осипов]. – М.: ИНФРА М_НОРМА, 1998. – 488 с.
3. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии / Э. Гуссерль. – М.: Академический проект, 2009. – Книга первая. – 489 с.
4. Витгенштейн Л. Философские работы / Л. Витгенштейн. – Ч.1. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.

Лазарева Алла Олексіївна, здобувач кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського»

Борінштейн Євген Руславович, завідувач кафедри філософії та соціології, доктор філософських наук, професор Державного закладу «Південноукраїнський національний